

Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma İstanbul / Başakşehir Örneği

A Sociological Study on High School Students'
Perception of Deism Istanbul / Basaksehir Example

Gülten Koç

İstanbul/Türkiye

e-mail: mgultenkoc@gmail.com

orcid: 0000-0002-0959-8470

Öz

İnsanlık tarihinin tümü ele alındığında, dinsizliğin bireylerle sınırlı kaldığı, toplumların ise dinsiz olarak varlığını sürdürmediği görülmektedir. Bir başka deyişle insan topluluğunun var olduğu her yerde din de var olmuştur. Çünkü insanoğlu; evreni, doğayı ve kendini anlama ve anlamlandırma yolculuğunda, insan-üstü / insan-ötesi bir gücün varlığına her zaman ihtiyaç duymuştur. Maruz kaldığı felaketlerin getirdiği acılardan kurtulma isteklerini, yaşadığı hayattan beklentilerini, geleceğe dair umut ve kaygılarını yönelebileceği bir Tanrının varlığı ve bu Tanrı ya da Tanrılara güvenebileceği duygusu, insanın ruhsal rahatlığa kavuşmasını sağlayan temel unsurlardan biri olmuştur. Elbette her dönemde din anlayışları farklılık ve çeşitlilik göstermiştir. Deizmi de bu farklı anlayış ve bakış açılarından biri olarak ele almak mümkündür. Makalede, gelişim psikolojisine göre ergen kategorisinde yer alan liseli gençlerin deizm algısı, öğretmen ve öğrencilerin perspektifinden olmak üzere iki ayrı aşama ve yöntem ile ele alınmıştır. Birinci aşamada, farklı branşlardan 20 öğretmenle görüşme yapılmış, öğretmenlere, dersine girdikleri öğrencilerin deizm algıları sorulmuştur. Bu algının oluşmasındaki etkenler, deizmin, öğrencilerin duygu dünyasındaki karşılığı nitel görüşme notları çerçevesinde ele alınmıştır. İkinci aşamada ise İstanbul'un Başakşehir ilçesindeki 338 öğrencinin örneklemini oluşturduğu nicel bir araştırmanın verileri yer almaktadır. Ergenlerin deizm düşüncesine karşı farkındalık boyutu, içinde buldukları çalkantılı dönemin ve çevresel faktörlerin deizm algısı üzerindeki etkisi, öğrencilerin ebeveynleriyle ilişkileri ve yaygın ebeveyn tutumlarının bir faktör olarak deizme yönelme üzerindeki belirleyiciliği, okul türünün deizmi anlamlandırma sürecine olan katkısı ele alınmıştır. Sosyal medyanın, bireysel farklılıkların ve alınan akademik / ahlaki eğitimin de bu algının oluşmasına olan etkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Başakşehir, deizm, deizm algısı, din, ergenlik, gençlik

Abstract

Considering the entire history of humanity, it is seen that atheism is limited to individuals, and societies do not exist without religion. In other words, wherever human society existed, religion also existed. Because human

Atıf

Citation

Koç, Gülten (2022).
Lise Öğrencilerinin
Deizm Algısına Dair
Sosyolojik Bir Araştırma
İstanbul / Başakşehir
Örneği.

Babür, 1: 77-96

Başvuru

Submitted

19.04.2022

Kabul

Accepted

25.05.2022

Yayın Tarihi

Publication Date

12.06.2022

beings; In his journey to understand and make sense of the universe, nature and himself, he has always needed the existence of a super-human / post-human power. The existence of the God to whom he can direct his wishes to get rid of the pains brought by the disasters he has been exposed to, his expectations from the life he lives, his hopes and concerns about the future, and the feeling that he can trust this God or Gods have been one of the basic elements that enable people to attain spiritual comfort. Of course, religious understandings have difference and varied in every period. It is possible to consider deism as one of these different understandings and perspectives. In the this article, the perception of deism among high school students, who are in the adolescent category according to developmental psychology, is discussed in two different stages and methods, from the perspective of teachers and students. In the first stage, interviews were conducted with 20 teachers from different branches, and the teachers were asked about the perceptions of deism of the students they attended. The factors in the formation of this perception, the equivalent of deism in the emotional world of the students, were discussed within the framework of the qualitative interview notes. In the second stage, there is the data of a quantitative research in which 338 students in Istanbul's Başakşehir district are sampled. Adolescents' awareness of the idea of deism, the impact of the turbulent period and environmental factors on the perception of deism, the relationship of students with their parents and the determinant of common parental attitudes as a factor, and the contribution of school type to the process of making sense of deism are discussed. The effects of social media, individual differences and academic / moral education on the formation of this perception were also examined.

Keywords: Başakşehir, deism, deism perception, religion, adolescence, youth

0. Giriş

Son dönemdeki araştırmalar deizmin özellikle gençler arasında daha ilgi duyulan bir konu haline geldiğini göstermektedir (e-Öztürk 2017). Bu makaleye konu olan araştırmanın amacı da deizmin lise gençleri arasında yaygınlaşıp yaygınlaşmadığını tespit ve yaygınlaştıysa bunun nedenlerini analiz etmektir. Bunun yanı sıra makalede öğretmenlerin bakış açısına göre deizm inancına eğilimi olan öğrencilerin, deizme yönelme sebeplerini, beslediği kaynakları, sosyal ilişkilerini, sosyal çevrelerini ortaya koyma hedeflenmiştir.

Makale, deizmle ilgili olarak ergenlerin (lise öğrencileri), deizm inancını bilişsel boyutta mı yoksa felsefi boyutta mı özümstediklerini anlama çabasıdır. Lise öğrencilerinin deizm inancına karşı tutum ve davranışlarının yanında onları deizme iten sebepleri, ergenlerin kendilerine, ebeveynlerine, ülkeye ve dünyaya karşı bakış açılarının yaşamlarına olan etkisi çevresinde şekillenmiştir.

Bu araştırma gençlerin inanca, ibadete ve sosyal hayata bakış açılarını öğrenmeye, toplumda verilen olumlu ya da olumsuz dini eğitimin deizm algısı üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalışması açısından önemlidir.

Liseli gençlerin deizm algısı, öğretmen ve öğrencilerin perspektifinden olmak üzere iki ayrı aşama ve yöntem ile ele alınmıştır. Araştırmanın katılımcısı olan öğretmen ve öğrenciler Başakşehir ilçesi sınırları içindeki devlet ve özel okullardan seçilmiştir. Birinci aşamada, farklı

branşlardan 20 öğretmenle görüşme yapılmış, öğretmenlere, dersine girdikleri öğrencilerin deizm algıları sorulmuştur. Bu algının oluşmasındaki etkenler, deizmin öğrencilerin duygu dünyasındaki karşılığı nitel görüşme notları çerçevesinde ele alınmıştır. İkinci aşamada ise Başakşehir ilçesindeki okullarda okuyan 338 öğrencinin örneklemini oluşturduğu nicel bir araştırmanın verileri yer almaktadır. Nicel veri analizi olarak SPSS programı kullanılarak elde edilen veriler analiz edilmiştir.

1. Deizm: Kavramsal Bir Bakış

Din, insanın olduğu her dönemde varlığını sürdürmüş, bireyin hayatını şekillendirmiş, toplumsal hayatın kurallarını belirlemiştir (Bloom 2015: 164). İnsanın hayatını her yönüyle etkileyen din, dönemselsel olarak farklılık göstermiş, farklı şekillerde varlığını devam ettirmiştir. Değişen ve dönüşen bir dünyada dinin de değiştiğini kabul etmemiz gerekir (Peker 2018: 18-20). Sekülerleşmenin etkisi, bilim ve aklı temele alan pozitivist bilim anlayışları, felsefe ve birçok öğretinin etkisiyle gerçekleşen toplumsal gelişimden din de payını almıştır.

Etimolojik açıdan bakıldığında, “Deizm (Deism)”, Latince ‘de “Tanrı” anlamına gelen “deus” kelimesinden türetilmiştir. Kelime, Grekçe ‘de yine “Tanrı” anlamına gelen “Teos” kelimesinden türetilmiş olan “Teizm (Theism)” ile aynı kökten gelmektedir. Deizm Tanrıya inanmakla birlikte belli bir dinin dogmalarını ve ilkelerini benimsemeyen; tanrının evreni yarattıktan sonra onu kendi yasasına göre işlemek üzere kendi başına bıraktığını öne süren öğretisi olarak kabul edilmiştir. Deizm XVI. yüzyılda tanrıtanımazlığın karşıtı olarak ortaya çıkmıştır. Sonradan aydınlanma döneminde kilise öğretisini eleştirerek us dinini savunanların öğretisi olmuştur (Akarsu 1975: 184). Deizmin “yarı-dinî, yarı-felsefî bir hareket” (Aydın 1990: 142) olarak görülmesinin yanında inancın temelini kutsal metinler değil akıl olması gerektiği iddiasını (Erdem 1994: 110) savunan bir akım olduğu da görülmektedir. Bununla beraber deizmin ‘kutsal’ anlayışının içinde din ne peygambere ne de Tanrı’ya aittir (Öztürk 2015: 9-10, Bolay 1990: 49).

Deizm batıda tepkisel bir hareket olarak doğmasına rağmen kısa zamanda dünyanın birçok bölgesinde etki uyandırmıştır. Deizm, müslüman toplumlarda özellikle son dönemlerde daha çok konuşulur, tartışılır, araştırılır hale gelmiştir (e-Öztürk, Peker 2018: 21-22). Bu tartışmalar incelendiğinde çok farklı deizm tanımları olduğu dikkat çekmektedir. Bu nedenle deizmin tanımlanması, içinde yaşadığımız toplumda deizmin var olup olmadığı tartışmasında önemli bir yere sahiptir.

Herkes tarafından ittifakla kabul edilen bir tanımı bulunmamakla birlikte deizm kısaca şöyle tanımlanabilir: Âlemi yaratan bir ilk neden olarak Tanrı vardır. Fakat Tanrı âlemin işleyiş düzenine karışmamakta, insan ve tarih alanıyla alakadar olmamaktadır. Bu yüzden, vahiy ve nübüvvet en azından şüpheyle karşılanmalıdır. Din doğal olmalı, ahlak rasyonel temeller üzerine kurulmalıdır. Kısacası, deizm âleme müdahil olmayan bir Tanrı inancı ve beşerî anlayışa/kavrayışa dayalı bir doğal din tasavvurudur (e-Öztürk 2017).

Deizmin birçok farklı tanımının ve anlamının olmasının nedeni olarak şunu gösterebiliriz: Deistlerin kendilerini ateistlerden ve teistlerden ayırma çabalarına rağmen sonuçlara bakıldığında teistlere göre deizmin ateizme yakın bir görüş olarak değerlendirilmesinde aslında deizmin gelişim sürecinde ortaya çıkan farklılıklar ve kendilerine deist diyenlerin Tanrı ve din tasavvurlarının farklılıkları etkili olmuştur (Erdem 2021: 25).

Deizm, Tanrı’nın varlığını zorunlu olarak inkâr etmeyi gerektirmemesi sebebiyle bilim

çevrelerinin ilgisini çekmiş (Peker 2018: 29, Aytepe 2017: 134) aklı merkeze alan doğal din anlayışı, vahiy ve mucize gibi doğüstü olguları reddeden yaklaşımı ve insan merkezli teolojik önermeleriyle birçok Müslüman düşünürü de etkilemiştir.

Son dönemdeki araştırmalar göstermiştir ki, deizm özellikle gençler arasında daha ilgi duyulan bir konu haline gelmiştir. Sosyal olayların birçok nedeni olduğu gerçeğinden hareketle araştırmamızın amacı deizmin lise gençleri arasında yaygınlaşıp yaygınlaşmadığını, deizm yaygınlaştıysa da bunun nedenlerini ortaya koymak ve analiz etmektir. Bunun yanı sıra hem öğretmenlerin hem de öğrencilerin bakış açısına göre, deizm inancına eğilimi olan öğrencilerin, deizme yönelme sebeplerini, beslendiği kaynakları, sosyal ilişkilerini, sosyal çevrelerini ortaya koymaya çalışmaktır. Öğretmenlerle yapılan görüşmelerde öğrencilerin deizm algılarına dair sorular sorulmuştur. Öğrencilere ise anket uygulanarak deizmin algı boyutu ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

2. Deizme Zemin Hazırlayan Temel Paradigmalar

Dünyevileşme, dinsizleşmeyi içermemesine karşın, dine karşı bir kayıtsızlık halidir. Allah'a, ahirete ve dinin emirlerine inandığını diliyle söylemesine rağmen, yaşamında, ruhunda, bilincinde bunları terk etmek de dünyevileşmek demektir (Malkoç 2019: 252). Günümüzde sunulan konformizm, tüketim, zevkler gibi birçok unsurun, bireyi sürekli uyarak, meşguliyetler oluşturarak, bireye haklı gerekçeler sunarak dinle arasında mesafe koyup dinden uzaklaştırdığı varsayılır.

Günümüzde deizmin etkisini artıran en önemli unsurlardan birisi olan ve kısmen dünyevileşmeyle de bağlantılı olan küreselleşmeden de bahsetmemiz gerekir. Toplumlar dünyanın her yerinde aynı şeylerin görüldüğü aynı şeylere inanıldığı, toplumsal özelliklerin etkisinin azaltıldığı bir sürece doğru evrilmiştir. Küreselleşme, hayatın her anına müdahil olan dinler yerine daha özgürlükçü olan deizme yönelme sürecini hızlandırmıştır. Deizmin dünya genelinde yayılım sağlanmasına katkı sunmuştur (e-Ergün 2018, e-Albayrak 2018).

Bugün dünyanın herhangi bir yerinden mekâna ihtiyaç duymaksızın oluşturulan web siteleri ile birçok dini bilgi ve tecrübeler aktarılmakta hatta mekâna bağlı olmaksızın yeni sanal cemaatlerin ortaya çıkması söz konusu olmaktadır. (Roy 2003: 66). Merak eden bir kişi internete girerek deizmle ilgili birçok bilgiye, istediği zaman ulaşabilmektedir.

Deizmle ilgili çok fazla yayın olması, internet erişiminin artık daha kolay olması da gençler üzerinde deizmin etkisini artırmıştır. Bu yayınlarda Tanrı'nın, Kur'an'ın, peygamberlerin, vahyin varlığının tartışıldığı ya da kabul edilmediği görülmektedir. Bu tarz din karşıtı kitapların gençler tarafından okunuyor olması da deizmin gençler üzerindeki etkisini açıklayan bir nedendir.

Özel televizyonların ve internetin hayatın bir gerçeği haline gelmesi ile insanların o güne kadar duymadıkları görmedikleri birçok yeni ve farklı bilgiye ulaşmaları son derece kolay bir hale gelmiştir. Daha önce dini konularda halkın da tanıklık edeceği şekilde tartışılmayan birçok meselenin tartışmaya açılması, din karşıtı söylemlerin kendilerini ifade edebilecek fırsatlar bulması ve özellikle dinin bazı tarikat ve cemaatler tarafından güç unsuru olarak kötüye kullanılmasının insanları bir şekilde inançsız olmaya sürüklediği söylenebilir. (Dorman 2017: 236)

Son yıllarda ülkemizde içerden ve dışardan desteklenen DAESH, TALİBAN, FETÖ gibi kendini dini grup olarak tanımlayan organizasyonların düşünceleri ve uygulamaları örnek

gösterilerek, deizm çıkış yolu olarak sunulmaktadır (Coşkun 2017: 47). Bunlar sosyal medya üzerinden geniş kesimlere ulaşabilmektedirler. Bazı çevreler de İslam âleminin ilerleyebilmesi için İslam'ın da tıpkı Hıristiyanlık gibi reform görmesini, deist bir din anlayışının hâkim kılınmasını savunmaktadırlar.

Bir diğer önemli unsur ise çok sık zikredilen din ve bilim karşıtlığıdır. Gerçek anlamda böyle bir karşıtlık olmasa da bazı konularda din ve bilim ortak bir paydada biraraya gelmeyebilmektedir (Erdem 2021: 38). Bu görüşün oluşmasının temel nedeninin de batı toplumunda bir dönem aklı geride bırakan ve her türlü rasyonel çalışmayı engelleyen Kilise anlayışı olduğunu ifade etmemiz gerekir. Bu karşıtlığı savunanlar batıl inançları ve dini, insanlığın önündeki en büyük engel olarak görmüşlerdir. Sonuç olarak da Tanrı-Âlem ilişkisinde Tanrıyı yaratan ama yarattıklarını yarattığı yerde bırakan bir seyirci konumuna indirgemıştır (Aytepe 2017: 117).

Newtoncu bilim modeli, neredeyse teolojik bir görüş öngörmektedir: “Tanrı gibi biz de kesin bilgiye ulaşabiliriz, dolayısıyla her şey sonsuz bir günde var olduğuna göre, geçmiş ile geleceği birbirinden ayırmamız gereksizdir.” Newton’cu model, gerçek bir maddi evren olduğunu ileri sürer. Bu evrende var olan her şey evrensel doğa yasalarının hükmü altındadır ve bilim bu evrensel doğa yasalarının ne olduğunu açığa çıkarma faaliyetidir. Bu yasaların ne olduğunu bilebilmemizin tek güvenilir ya da işe yarar yolu ampirik araştırmadır ve özgül olarak da dini otoritelerin ampirik olarak geçerli kılınmamış bilgi iddialarının hiçbir itibarı olamaz. (Aytepe 2017: 199, Dorman 2009: 200). Bu görüşten hareketle bilim de dine karşı bir görüş olarak varlığını ortaya koymaya başlamıştır.

Deizmin en önemli nedenlerinden biri de felsefe ve bilimin katkılarıyla aklın daha ön plana çıkmasıdır. Tanrıyı keşfedişim inancın değil muhakemenin bir yolculuğudur (Flew 2008: 85) diye düşünen A. Flew gibi akli merkeze alan birçok düşünür vardır. Aklın temel ilkelerinin çiğnendiği bir düşünce sisteminde veya dinde mutlaka sır ve gizemlere büründürülmüş yorumlar devreye girer. Bu yorumlara göre de dini semboller, gelenekler ve görenekler oluşturulur. Bu bir bakıma akıl dışı olan dini inançların yeni nesillere kabul ettirilmesi ve sürdürülmesinin gereğidir. Çünkü normal şartlarda insanın merakı bir inancın veya dini uygulamanın makul bir izahı bulununcaya kadar dinmez. Hıristiyan teolojisi makul olmaktan uzaklaşınca söz konusu gerekçelerden ötürü hemen hemen bütün olayları mucizevi bir söyleme büründürmüş, sürekli sır ve gizem dolu inançlar üretmiştir (Coşkun 2017: 49).

3. Deizm ve Ergenlik: Orta Öğretim Gençlerinin Deizmden Etkilenme Nedenleri

Ergenlik her bireyin yaşadığı, hızlı değişim ve dönüşümlere sebep olan bir süreçtir. Gençlerin daha iyi tanınması, anlaşılması, onlarla daha sağlıklı iletişim kurulabilmesi ve sağlıklı bir öz benlik oluşturması için bu dönemsel özellikleri çok iyi bilmek gerekir. Ebeveynlerin, öğretmenlerin, öğrencilerin bu dönemi iyi tanımaları, olası kaza ve sorunları en aza indirgeyecektir. Ateizm, deizm ve nihilizm gibi din karşıtı modern akımlar, aslında insanoğlunun varoluşundan beri çeşitli şekillerde kendini gösteren savrulmaların devamı niteliğindedir. Kur'an-ı Kerim bize insanlık tarihinin en başından itibaren bir iman ve inkâr tarihi olduğunu haber vermektedir (Keleş 2017: 4). Tarihin her sürecinde var olan bu olguyu biz ergenliğin sürece etkisini de gözetererek inceleyeceğiz. Ergenlik sürecinde ergenin birçok sosyal-psikolojik ve ahlaki sorunlarla karşı karşıya olduğunu biliriz. Bu sorunların en mühiminin de din algısı olduğunu belirtmek gerekir. Deizm sorgulamasını yapan ergen sayısının çok olmadığını ama bu durumun deizm gibi bir görüşü yok saymaya gerekçe olamayacağını da belirtmek gerekir. Bu dönemde gençlerde deizm algısını oluşturan temel

nedenler şöyledir:

Dini duygunun en yoğun olduğu bu dönemde gençler, bu zamana kadar sorgulamadan kabul ettiği tüm inançları sorgular ve dini inanışlarından şüphe ederler. Nitekim lise düzeyinde yapılan araştırmalarda ergenlerin inanç konusunda ciddi şüphe ve tereddütler içerisinde oldukları ve genelde merak ettikleri konuların başında inanç konularının geldiği belirtilir (Osmanoğlu 2014: 177-206). Netice olarak ergenlik dönemine giren gençlerde dini şüphenin artması, gelişimsel dönemin etkisiyle de farklı dini inanışları merak etmesi ve ilgi duyması deizm gibi düşüncelerin yaygınlaşmasına neden olmaktadır (Şimşek 2018: 33).

Birey, ergenlik dönemine girmesiyle birlikte dinin emir ve yasaklarından sorumlu tutulmuştur. Bu döneme girmeleriyle gençlerin bağımsızlıklarını kazanması ve aşırı özgürlük duygusu, dini otoriteye karşı çıkma durumunu beraberinde getirmiştir (Şimşek 2018: 44). Gençlerin ise dinin, insanın hayattaki özgürlüğünü kısıtladığını düşünmeleri Allah'ın, Peygamberin ve vahyin getirdiği ölçüleri reddetmelerine neden olmuştur. Ayrıca kendi nefesine ağır gelen durumlarda sınırsız bir şekilde yaşama isteği insanları deizm gibi düşüncelere yönlendirmiştir. Özellikle gençlerin ergenlik döneminin etkisiyle bağımsız olma arzusu, özgürlüğe olan düşkünlüğü ve kural tanımamazlığı onların din karşıtı akımlara olan ilgisini artırmıştır (Menküç 2019: 28). Hiçbir sınır ve kural tanımayan tek yönlü bir özgürlük anlayışı popüler kültürün inanç ve ahlak haline gelmesi haz merkezli yaşam tarzı itikadî ve ahlaki problemleri artırmaktadır (Korkmaz 2019: 16).

Gençlerin dini bir hayat tarzından uzaklaşarak yaşam sürmelerinin bir başka nedeni ise modernleşmeyle birlikte toplumun seküler bir yaşama yönelmesidir. Çünkü sekülerlik, dini, dolayısıyla Tanrı'yı hayatın merkezinden uzaklaştırmış; dünyevi olan her şeyi hayatın merkezine yerleştirmiştir (Öztaş 2006: 55).

İnsan, aklının her şeyi anlayabileceğini öne sürerek bilimi, hayatını anlamlandırmada en üst seviyeye taşımıştır. Böylece dünya ile dini bir bütün olarak görmek yerine birbirinden farklı olarak değerlendirmiştir. Bu durum da gençlerin dine olan saygısını yitirmesine ve hayattan daha fazla haz almaya (Hedonizm) çalışmalarına neden olmuştur. İnsanların refah seviyelerinin artmasıyla dini duyarlılıkları azalmaya başlamış; daha çok eğlence, para, tüketim gibi dünyevi istekler ön planda tutulmuştur.

Deizmle ilgili en büyük nedenler arasında 'kötülük problemi' gelmektedir. Materyalizm ve pozitivizm etkisinde yaşanan bu hayat içerisinde her şeyin somut bir karşılığı olması insanoğlunun beklentisidir. İnsanlar dünyadaki istekleri doğrultusunda Allah'a yönelmekte ve dua etmektedirler. Duygusal ve bilişsel açılardan psikolojik değişim sürecinin yoğun olarak yaşandığı ergenlik döneminde gençlerin yaptıkları dualara hemen karşılık bulamaması hayal kırıklığı oluşturmakta ve "Ben çok dua ettim ama dualarım kabul olmadı" gibi söylemlerde bulunarak Allah ile arasına mesafe koymasına neden olmaktadır. Bunun yanı sıra günlük hayatta insanların yaşamış oldukları zulüm, haksızlık, trafik kazaları, deprem, hastalıklar, masum insanların öldürülmesi gibi kötü tecrübeler iyi ve adaletli bir Tanrı anlayışı inancını zedelemektedir (Şimşek 2018: 47-48). Nitekim öğretmenlerin tecrübelerinden elde edilen bilgiler ve Konya'da gerçekleştirilen "İnanç ve Gençlik" çalıştayının bildiri raporu incelendiğinde gençlerin sorun yaşadıkları konuların başında kötülük meselesinin geldiği görülmektedir.

Öteyandan Tanrı'nın doğru bir şekilde tanıtılmaması ve Allah'ın daima kıyan, cezalandıran şekilde tasavvur edilmesi ve anlatılması gençlerin Allah ile olan

iletişimlerinde ciddi problemler oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra dini otoritenin baskısı, toplum tarafından yasakların ön planda tutulması, her davranışa günah-haram denilmesi ve daima cehennemden bahsedilmesi gençleri dine karşı olumsuz yönde etkilemektedir.

İçinde bulunduğumuz dönem bilimin ve teknolojinin her şeye hükmettiği, her şeyin sorgulandığı, aklın her şeyi açıklayabileceğinin düşünüldüğü bir dönemde sorgulamaları olan gençlerin, “dinde bu kadar soru sorulmaz, dinden çıkarsın”, “bunları biz değil âlimler bilir, âlimler sorgular” gibi söylemler, gençlerin dine olan yaklaşımına mesafe koymasına neden olmaktadır.

Ayrıca felsefe ve bilim derslerindeki öğretilerle, din derslerinin öğretilerinin disiplinler arası bir ilişki içinde anlatılmaması; gençlerin bilim ve felsefeye olan ilgilerinin görmezlikten gelinmesi modern çağın inanç problemlerini beraberinde getirmektedir (Dorman 2017: 17).

İslam inancı açısından asıl problem, İslam’ın doğru anlaşılması, özüne uygun anlatılmaması ve Müslümanlar tarafından gerektiği gibi araştırılmamasıdır (Dorman 2017: 15). Yani bu durumun en büyük etkenlerinden biri de din konusundaki bilgisizlik ve rehbersizliktir. Sosyal medya üzerindeki tartışmalar göz önünde bulundurulduğunda İslam ülkelerinin bilimsel ve teknolojik gelişmelerden geri kalması, İslam ülkelerinin bir bütün olması gerekirken aralarındaki bitmek bilmeyen gerginlikler, Müslüman Arap toplumların birbirleriyle ilişkileri gençlerin İslam dinini sorgulamasına neden olmaktadır.

Yukarıda bahsedilen “Gençlik ve İnanç” çalıştayının sonuç bildirgesinde bu hususa da değinilmektedir. Farklı dini akımlara yönelme sebeplerinden biri de gençlerin rol model alabileceği Müslüman kişilerin ve iyi rehberlerin yetersizliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Konuyla ilgili yapılan bir saha araştırması sonucunda ergenler, fiziki ve psikolojik özellikler yönünden kendilerine en çok benzeyen, kendilerine sevgi gösteren ve güçlü ve üstün olma özelliği ile öne çıkan modellerle özdeşim kurmaktadır. Diğer sosyal tutum ve davranışlarda olduğu gibi dini tutum ve davranışlar konusunda da en çok özdeşim kurdukları kimselerden etkilendikleri tespit edilmektedir. Başta anne baba olmak üzere ortaöğretim çağındaki gençler aileleri dışında arkadaş, öğretmen ve çevrelerindeki diğer yetişkin bireylerle de özdeşim kurmaktadır (Kılavuz 2006: 301-302).

Deizmi besleyen kaynakların başında sosyal medya gelmektedir. Youtube, facebook, twitter, instagram başta olmak üzere birçok sosyal ağ üzerinden deizmle ilgili paylaşımlar yapılmakta ve dikkat çekici sorular yöneltilmektedir. Deizmle ilgili paylaşımların artmasıyla birlikte deizmin ne olduğunu araştıran bir kimse ilk olarak kendi resmî sitesinden bilgi edinmeye başlayacaktır. www.deism.com sitesi incelendiğinde deizmle ilgili çeşitli kitaplar ve filmlerin tavsiye edildiği, broşürler ve dergilerle deizmin tanıtımı yapılmaktadır.

4. Araştırma Bulguları

Araştırma öğretmenlerin bakış açısına göre öğrencilerin deizm algısı ile öğrencilerin bakış açısına göre deizm algısı olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. İlk olarak nitel bir çalışma olan öğretmenlerin bakış açısıyla öğrencilerin deizm algısına ait verilerin elde edilmesi için İstanbul Başakşehir ‘deki liselerde görev yapan 20 öğretmenle, konuyla ilgili görüşmeler yapılmıştır. Araştırmanın nicel yöntem kısmında ise öğrencilerin deizm algısına dair veriler, İstanbul Başakşehir ‘deki liselerde 338 öğrenciye uygulanan deizm algı ölçeğinin sonuçlarından elde edilmiştir.

4.1. Öğretmenlerin Bakış Açısından Lise Öğrencilerinin Deizm Algısı

Bu bölümde İstanbul Başakşehir ilçesinde görev yapan 10 erkek ve 10 kadın öğretmenle görüşmeler yapılmış ve elde edilen veriler çalışmanın daha açık bir şekilde anlaşılması için kendi içinde üç farklı başlık altında toplanmıştır. Tüm görüşlerin paylaşılması mümkün olmadığı için görüşmelerin bir kısmı aşağıda verilmiştir.

4.1.1. Deizmin Tanınması ve Tanımlanması

Son dönemlerde çok tartışılan, konuşulan ve araştırılan bir konu olan deizmle ilgili olarak görüşülen öğretmenlere bu bölümde deizmin tanınması ile ilgili sorular sorulmuştur. İlk olarak lise öğrencilerinin deizme karşı düşünce ve tutumlarını öğrenmek için “*Sizce dersine girdiğiniz, muhatap olduğunuz öğrencileriniz; deizm düşüncesini tanıyor mu?*” sorusu yöneltilmiştir. Bu soruyu katılımcılar birkaç farklı açıdan değerlendirmişlerdir. Katılımcılardan bazıları, öğrencilerin deizmi derslerde (Felsefe ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi) kısmi olarak işlenmesiyle, içinde yaşadığımız toplumda konuşulmaya başlanmasıyla, sosyal medyayla, internetle, okul ve arkadaş çevresiyle deizmi tanıdıklarını ifade etmiştir. Bir kısmı ise öğrencilerin kavramsal olarak deizmi tanımadığını, çevreden duyduğu kadarıyla bildiğini, bunun da bilinçli bir sorgulama olmadığını, taklitten ibaret olduğunu, içinde bulunduğu ergenlik sürecinin oluşturduğu sorgulamanın bir sonucu ve çevresine “ben varım!” demenin bir yolu olarak gören öğrencilerinin olduğunu söylemiştir. Bir kısım öğretmen ise tam tanımasa da merak edip, sorgulayan bir öğrenci kesimi olduğunu ifade etmiştir.

“*Sizce dersine girdiğiniz, muhatap olduğunuz öğrencileriniz; deizm düşüncesini tanıyor mu?*” sorusuna öğrencilerin deizmi tanımadığı yönünde cevap veren öğretmenlerin sayısının daha az olduğunu belirtmek gerekir. Bununla beraber deizmi kavramsal olarak tanımadıklarını, kulaktan dolma bilgilerle, güncel tartışmalarla ve taklitlerle tanıdıklarını söyleyen öğretmenler olmuştur.

Öğrencilerin deizmi tanıdığını, bildiğini söyleyen öğretmen sayısı ise daha fazladır. Bu öğretmenler öğrencilerin deizmi hem derslerde işlenmesi hem de sosyal medya, sosyal ortamlar sayesinde öğrendiklerini söylemişlerdir.

Bu soruya her iki görüşe de aynı mesafede kalarak cevap veren öğretmenler de mevcuttur. Burada öğrencilerin muhakkak derslerden ya da arkadaşlardan bir şekilde duyduğu ama tam olarak bilinç oluşturamamış bir kesimin varlığından bahsedilmektedir.

Büyük bir kısmı deizmi “Tanrı’nın evreni yaratıp, sonrasında bütün işleyişi insanların kendisine bırakması, evrene ve kâinata müdahale etmemesi” olarak biliyor ve bu şekilde açıklıyor. Bu düşüncenin yaşama etkileri, hayata etkisi hakkında çok da fazla fikir yürütmüyorlar. (Kadın, Felsefe Grubu Öğretmeni)

Deizmin tanınma aşaması için sorulan “*Ders ortamında ya da bireysel olarak sizinle veya birbirleriyle deizmle ilgili rahatlıkla konuşabiliyorlar mı?*” Sorusuna konuşamadıkları yönünde bir cevap verilmemiştir. Birkaç öğretmen kısmen konuştuklarını ifade etse de genel olarak öğrencilerin kendilerini anlayan bir arkadaşı ya da öğretmeniyle konuşabildiği ifade edilmiştir.

Akran gruplarında, benzer fikirde olan arkadaşlarıyla ve bazı öğretmenleriyle rahatlıkla konuşabiliyorlar. Ama yaşça daha büyük olanlarla, aileleriyle, din konusundaki tutumları daha katı olan sosyal çevreleriyle rahatlıkla

konuşamıyorlar. Hatta bu tip ortamlarda deist olduklarını ya da deizme ilişkin olumlu yargılarını gizleme gereği duyuyorlar. (Erkek, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık)

“Ders ortamında ya da bireysel olarak sizinle veya birbirleriyle deizmle ilgili rahatlıkla konuşabiliyorlar mı?” sorusuna bazı öğretmenler temkinli yaklaşarak öğrencinin yapısına, ailesine, yetişme tarzına bağlı olarak değiştiğini ifade etmişlerdir. Bununla beraber eskiden bu konuları konuşmak daha zor iken şimdilerde konuşmanın daha kolay olduğunu ifade eden öğretmenler olmuştur.

Deizmin tanımlaması için sorulan sorulardan biri ise: “Deizmi araştıran, okuyan öğrencileriniz var mı? Bu öğrencileriniz deizm hakkında ne düşünüyorlar?” dır. Bu soruya üç kişi böyle bir öğrencisinin hiç olmadığını ifade ederken, diğer öğretmenlerin tamamı böyle öğrencilerin olduğunu ifade etmiştir. Bu öğrencilerin kimisi sadece merak ediyorken, kimisi sorgulamış, kimisi ise deist olduğunu belirtmiştir. Bu soruya olumlu cevap veren öğretmen görüşleri şöyledir:

Okuyanlar var, çoğu sosyal medyadan duyuyor, anladığım kadarıyla bu konuda gençler üzerinde etkili olan ve bu konuyla ilgili sıkı çalışan internet siteleri var. Gençler de bu sitelerden haberdar olup takip ediyor. (Kadın, Edebiyat Öğretmeni) Aldıkları eğitimin doğal sonucu olarak İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin kahir ekseriyeti, deizmin itikadı bir sapma olduğunu düşünüyorlar. Bu konuda farklı şeyler söyleyenler ise, deizm hakkında düşünmekten ziyade, deizmin öngördüğü bir yaşam tarzına doğru kayma eğilimi ortaya koyuyorlar. (Erkek, Din Kültürü Öğretmeni)

4.1.2. Deizme Götüren Yollar

Bu bölümde gençlerin deizmi nasıl tanıdıkları, nasıl merak ettikleri, ilk nereden duydukları gibi konulara cevap bulmak için sorular sorulmuştur. Bu sorular dört başlık altında toplanmıştır. Bu kapsamda katılımcılara ilk olarak “Deizmi araştıran öğrencilerinizde bu gündem hangi yolla oluşmuş olabilir? (Sosyal medya, izlediği bir film ya da okuduğu bir kitap veya arkadaş ortamı gibi)” sorusu yöneltilmiştir. Bu soruyu tüm katılımcılar cevaplamış, genel olarak gençleri en çok etkileyen mecranın sosyal medya olduğu, bunu arkadaş ortamının takip ettiğini, sonrasında ise film ve televizyon dizilerinin geldiği ifade edilmiş, okunan kitaplar ve dergilerin de etkili olduğu ortaya çıkmıştır. Bu soruya cevap veren bazı katılımcıların görüşleri şöyledir:

Sosyal medya, izlediği bir film ya da okuduğu bir kitap veya arkadaş ortamı gibi yollarla etkilendiğini düşünüyorum. Son dönemdeki deizm tartışmalarında geleneksel ve sosyal medyanın itici bir güç olduğunu söylemek mümkün. Bir yandan sosyal medyada bu konuya ilişkin tartışmalar yapılırken diğer yandan televizyonlarda din adamı olarak boy gösteren aktörlerin kötü performansları nedeniyle çeşitli sorgulamalara neden oldukları görülmektedir. Ayrıca depresyon, salgın, afetler vb. olaylara getirilen dini/mistik açıklamalar, tarikatların içerisindeki çarpık ilişkiler, cin çıkarma, büyü gibi öğeler de bu sorgulamalara neden olmaktadır. Çünkü genç kuşak bilgiyi olgulara tekabül etmesi üzerinden anlamlandırmaktadır. Dolayısıyla kendi içerisinde kaldığınız sürece sizi tutarlılığı üzerinden ikna eden dinsel bilgi, olgularla test edildiği zaman

ikna gücünü kaybetmektedir. Bu noktada İŞİD, FETÖ, Adnan Oktar gibi yapılanmaların da dinin sorgulanmasına neden olduğunu ifade etmek gerekir. Benim şahsi olarak en önem verdiğim nedense başta siyasi iktidar olmak üzere dindar/muhafazakâr kimliğe sahip aktörlerin ahlaki anlamda göstermiş oldukları ciddi zaafardı. (Erkek, Felsefe Grubu Öğretmeni)

Deizmin hangi yollarla tanındığına dair başka bir soru ise şöyledir: “*Güncel olarak tartışılmakta olan; (Deizm son dönemlerde gençler arasında artıyor mu) sorusunun cevabı sizce nedir? Tecrübeleriniz doğrultusunda cevaplar mısınız?*” Bu soruya katılımcıların tümü artığı yönünde cevap vermiştir. Cevap veren katılımcı görüşleri şöyledir:

Artmasına kötülük probleminin ciddi etkisi olduğunu düşünüyorum. (Kadın, Felsefe Grubu Öğretmeni) Ben deizmin artıp artmamasından ziyade tartışmanın, dindarlaşma üzerinden yapılmasını doğru buluyorum. Çünkü deizm popüler bir ifade ve hesap vermeyeceğiniz bir hayat anlayışı sunuyor. Ateizm dediğinizde birçok şeyi tamamen silmiş oluyorsunuz. Bu da cesaret istiyor. Çünkü aile ve çevre gibi faktörler hala baskın. Ama deizm dediğinizde tanrının varlığını kabul ederek, dilediğiniz gibi yaşam için bir rahatlık oluşturuyor. Ben şöyle düşünüyorum. İnsanlar deizme inandıkları için mi öyle söylüyorlar, yoksa yaşadıkları hayatı en güzel ifade eden deizm mi oluyor? Bizdeki “inandığı gibi yaşamayanlar, yaşadıkları gibi inanmaya başlarlar” cümlesinin durumu güzel bir şekilde anlattığını düşünüyorum. (Kadın, Felsefe Grubu Öğretmeni)

Deizmin nasıl yayıldığıyla ilgili olarak sorduğumuz başka bir soru ise: “*Gözlemlerinize dayanarak, “Din alimlerinin ve Müslümanların akıl, bilim dışı davranışlarının, çağdaş sorunlara çözüm getirmemelerinin öğrencilerin deist modasına yönelmelerine etkisi vardır” görüşüne katkı sunar mısınız?*” sorusudur. Bu soruya üç katılımcı olumsuz cevap vererek, şu an çok fazla açıklama yapan, olumlu etkiler yayan âlimler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Geri kalan katılımcıların hepsi ya kısmen etkili olduğunu ya da çok etkili olduğunu belirtmiştir. Bu soruya katıldığını ifade eden öğretmenlerin görüşleri şöyledir:

Kesinlikle buna katılıyorum, topluma öncülük ve örnek şahsiyet olarak çıkan birçok “din âliminin özellikle de kendi içlerindeki hem de çok basit tartışmalar neticesinde, birbirlerini itibarsızlaştırması din ve dini yaşama konusunda insanları çok sorgulatıyor. İnsan hayatta her zaman örneklerle ve rehberlere ihtiyaç duyar, bugün örnek aldığı bir şahsın, diğer bir gün hiç de örnek alınacak biri olmadığını görünce bu ister istemez bir hayal kırıklığına ve beraberinde de ondan öğrendiği bir takım bilgi ve değerlere karşı da sorgulamayı getiriyor diye düşünüyorum. (Kadın, Edebiyat Öğretmeni)

Araştırmada deizm nasıl yayılıyor sorusuna cevap bulmak için sorduğumuz bir diğer soru şudur: “*Kendini deist olarak tanımlayan öğrencileriniz -varsa- dışı dönük bir mesaj verme (entelektüel veya modern oldukları imajını yayma ve bu yolla arkadaş veya akran grupları arasında var olma) çabası mevcut mudur? Yoksa bilinçli ve tercih edilmiş bir düşünceye mi sahiptirler?*” Bu soruyu öğretmenlerin tamamı cevaplamıştır. Genel olarak kimlik arayışında olan, sorgulayan gençlerin kendini anlamlandırma

kaygısı olduğu gibi kendini çevresine “bakın ben de varım” demenin bir yolu olarak gören gençlerin de olduğu belirtilmiştir. Gençler arasında geleneğe, yeri geldiğinde dine bile karşı bir duruş sergilemenin bizim toplumumuz için çok zor olduğu bir ortamda gencin bu duruşu sergileyerek cesaretli olduğunu gösterme kaygısının da olduğunu ifade etmek gerekir. Yine arkadaş çevresi içerisinde bir gruba dâhil olmak ve dışlanmamak adına böyle eğilimleri olan öğrencilerin olduğu da ifade edilmiştir.

4.1.3. Deizm Algısında Bireysel Özellikler

Bu bölümde deizm algısında gençlerin bireysel özelliklerinin etkili olup olmadığı konusuna odaklanılmıştır. Bu konuyu araştırmak için katılımcılara sorulan dört sorunun ilki şöyledir: “*Deizmle ilgili sorgulamalar yapan öğrencileriniz dini ibadet ve ritüellerini yerine getiriyorlar mı? (Namaz, Oruç, İnfak, Tesettür gibi)*”. Bu soruya katılımcıların bir kısmı dini ritüellerle deizm arasında bir ilişki görmediğini, bir kısmı deizme ilgi duyan öğrencilerin dini ritüel ve ibadetlere dikkat eden öğrenciler olmadığını söylemişlerdir. Bir kısım katılımcı ise deizme ilgi duyan öğrenciler içinde dini ritüelleri yerine getiren öğrencilerin olduğunu ifade etmişlerdir. Dini ritüel ve ibadetleri yerine getirmediğini söyleyen katılımcılar özellikle deizme ilgi duyan öğrencilerin çoğunun ibadet sorumluluğundan kaçmak ve daha özgür yaşama isteği içinde oldukları için ibadetleri pek yerine getirmediğini ifade etmiştir.

Gençlerin deizm algısında gençlerin bireysel özelliklerinin etkili olup olmadığını araştırmak adına öğretmenlere sorulan başka bir soru da “*Deizm ile ilgili sorgulamalar yapan öğrencilerinizin ahlaki tutumlarıyla ilgili değerlendirme yapabilir misiniz? (Dürüst, yardımsever, merhametli, paylaşımcı, nezaket sahibi)*” idi. Bu soruya katılımcılar ahlaki tutumla ilgili farklı görüşler dile getirmişlerdir. Bu öğrencileri belirli bir kategoride toplamanın mümkün olmadığı, çok farklı özelliklere sahip öğrencilerin deizmi sorguladığını ifade etmişlerdir. Bu anlamda bir başlık altında sınıflandırmanın kolay olmadığının altı çizilmiştir.

Öğretmenlere yöneltilen “*Deizm ilgili sorgulamalar yapan öğrencilerinizin ne tür aile ortamlarında yetiştiği hakkında fikriniz var mı? (Liberal, dindar, seküler, muhafazakâr aile ortamları gibi)*” sorusuna katılımcılardan çok farklı cevaplar gelmiştir:

Gözlemlediğim kadarıyla deizm araştıran öğrencilerimin ciddiye alınacak kadar çoğunluğu aile ortamında din ile farklı boyutlarda muhataplar. Evlerinde namaz kılınmayan ve tesettürden bihaber büyüyen çocuklar olduğunu söyleyebilirim. (Kadın, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık) Muhafazakâr bir ilçede yaşıyoruz. Bu doğrultuda inanışlara ve dinsel ritüellere genelde bağlılar. Babası imam olup deizmi savunan öğrenci ile karşılaştığım gibi aynı şekilde annesi tarafından terkedilmiş alkol bağımlısı babası ile yaşayan öğrencinin de deizmi savunduğunu gördüm. “Normal aile” ya da “anormal aile” aile ortamları etkilidir/değildir cümlesi kurulamaz. (Erkek, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni)

Öğretmenlere yöneltilen “*Deizme ilgi duyan öğrencilerinizin psikolojik duygu durumlarıyla ilgili bilgi verir misiniz?*” sorusuna gelen cevapları şu şekilde sıralayabiliriz:

Aslında kendilerinin deist olduğunu açıkça söylemiyorlar, kendi iç dünyalarında sorgulamaları var ki, arkadaşlarıyla birlikteyken konuyu

başkalarının ağzından söylüyorlar. Onlarla birlikteyken deist veya ateist olduklarını söylerken, öğretmenleri veya büyükleri yanındayken bunu inkâr ediyorlar. Deist olduğunu söylemek, gençler arasında neredeyse bir özenti haline gelmiş durumda. Yani marjinal bir imaj çizmek ve dikkati üzerinde toplamaya çalışmak. (Erkek, Kimya Öğretmeni) Kendini gerçekleştirememiş, öz benlikleri tam oturmamış, kimlik arayışları devam eden, sorgulayan öğrenciler olduğunu söyleyebilirim. (Kadın, Fizik Öğretmeni)

4.2. Kendi Perspektiflerinden Lise Öğrencilerinin Deizm Algısı

Lise öğrencilerinin deizm algısı öğretmenlerin bakış açısına göre incelendikten sonra öğrencilerin kendi bakış açısına göre ele alınmıştır. Hazırlanan anket üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde demografik özellikleri içeren sorular, diğer iki bölümde ise öğrencilerin deizm algısını anlamaya yönelik sorular yer almaktadır. Araştırmanın birinci bölümünde araştırmaya katılan öğrenciler ile ilgili betimleyici bilgiler sunulmuştur. Araştırmacının yaşı, sınıfı, ailenin gelir durumu, ebeveyn tutumu, dini bilgilerini en çok nerden edindiği ve anne babasını dini yönden nasıl tanımladıkları gibi sorular sorulmuştur. Araştırmamız için önemli bir veri olarak gördüğümüz cinsiyet dağılımı tablosu aşağıdadır.

Tablo 1: Cinsiyet Dağılımı Tablo

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Kadın	220	65,1	65,1	65,1
Erkek	118	34,9	34,9	100
Toplam	338	100	100	

Cinsiyet, olaylar karşısında verilen tepkileri belirlemede çok önemli bir yere sahiptir. Çünkü aynı olay karşısında kadın veya erkeğin vereceği tepkiler farklılaşmaktadır. Bu nedenle diğer analizlerde de sıkça cinsiyetin verdiği bilgilerden faydalanılmıştır.

Tablo 2: Okul Türü Dağılım Çizelgesi

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Resmî Anadolu Lisesi	167	49,4	49,4	49,4
Resmî Fen Lisesi	13	3,8	3,8	53,3
Anadolu İmam Hatip Lisesi	62	18,3	18,3	71,6
Özel Anadolu Lisesi	48	14,2	14,2	85,8
Özel Fen Lisesi	19	5,6	5,6	91,4
İmam Hatip Proje Okulu	25	7,4	7,4	98,8
Meslek Lisesi	4	1,2	1,2	100
Toplam	338	100	100	

Araştırmanın sonuçlarının yorumlanmasında bir veri olarak kullanılan öğrencilerin okul türleri tablosu yukarıda verilmiştir.

Tablo 3: Yaş Dağılımı Çizelgesi

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
14 Yaş	14	4,1	4,1	4,1
15 Yaş	86	25,4	25,4	29,6
16 Yaş	89	26,3	26,3	55,9
17 Yaş	93	27,5	27,5	83,4
18+ Yaş	56	16,6	16,6	100
Toplam	338	100	100	

Ankette yaşı önemli bir ölçüt olduğu düşünülmüştür. Çünkü öğrencinin yaşını bilmek içinde bulunduğu gelişim dönemini doğru yorumlamamıza imkân verir. Bu da verilen kararların, değişimlerin, sosyal çevrenin etkisini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Tablo 4: Ebeveyn Tutumu Dağılım Tablosu

	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Otoriter Ebeveyn	103	30,5	30,5	30,5
İlgisiz Ebeveyn	15	4,4	4,4	34,9
Aşırı İzin Verici Ebeveyn	11	3,3	3,3	38,2
Tutarsız Ebeveyn	35	10,4	10,4	48,5
Mükemmeliyetçi Ebeveyn	33	9,8	9,8	58,3
Aşırı Koruyucu Ebeveyn	71	21	21	79,3
Demokratik Ebeveyn	70	20,7	20,7	100
Toplam	338	100	100	

Ebeveyn tutumları anket çalışmasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Çünkü çocukların sergilediği birçok davranışın arkasında anne babasının takındığı tutum bulunmaktadır. Otoriter bir anne-babanın çocuğu sürekli kendi üzerinde baskı ve kontrol hissettiği için onlarsız hiçbir adım atmaya karar vermeyecektir. Aşırı serbest anne-babanın çocuğu ise hiçbir baskı hissetmediği için sorumluluk duygusu duymayacak ve yaptığı hiçbir davranışın sonuçlarını düşünmeyecektir. Anne-baba çocuğun karakterini ve hayata dair her türlü bilgi ve becerilerinin oluşmasını sağlayan en temel bilgi kaynağıdır. Bu nedenle sonuçlar yorumlanırken ebeveyn tutumları verisine sıkça başvurulmuştur.

Demografik özellikler içeren sorulardan sonra öğrencilerin deizmi tanıma seviyelerini ölçen sorular iki ayrı bölümde yöneltilmiştir. Elde edilen veriler SPSS programı kullanılarak analiz edilmiştir. Sorulara verilen cevapların istatistikleri aşağıdadır.

Tablo 5 Öğrencilerin Deizm Algısına Dair Sorular 1. Bölüm

Soru No	Öğrencilerin Deizm Algısına Dair Sorular 1. Bölüm	Değer	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
1	İslam dinini tam anlamıyla bildiğimi düşünmüyorum.	SAYI	14	48	111	130	35
		%	4,14	14,20	32,84	38,46	10,36
2	İslam dinini tam anlamıyla yaşadığımı düşünmüyorum.	SAYI	46	85	122	79	6
		%	13,61	25,15	36,09	23,37	1,78
3	İnanmadığım dinin ancak Kutsal Kitap – Peygamber – Vahiyle gelebileceğine inanıyorum.	SAYI	17	22	31	104	164
		%	5,03	6,51	9,17	30,77	48,52
4	Her inanç sisteminin kendine has ritüel, davranış ve ibadetleri olması gerektiğine inanıyorum.	SAYI	10	24	56	133	115
		%	2,96	7,10	16,57	39,35	34,02
5	Benim için asıl önemli olan Tanrı'nın varlığıdır. Gerisinin kültürlere ve zamana göre değişeceğine inanıyorum.	SAYI	44	78	88	90	38
		%	13,02	23,08	26,04	26,63	11,24
6	Allah'ın, mesajını insanlara aktarmak için kurum ve kişilere (Peygamber, Melek, Kitap vb.) ihtiyacının olduğunu düşünmüyorum.	SAYI	115	101	66	25	31
		%	34,02	29,88	19,53	7,40	9,17
7	Müslümanların inandıkları ile yaşadıkları din arasındaki çelişkileri gördükçe dinden soğuyorum.	SAYI	63	72	64	66	73
		%	18,64	21,30	18,93	19,53	21,60
8	Yaratıcının benim kıldığım namaz, tuttuğum oruç ya da kılık kıyafetimle uğraşması bana doğru gelmiyor.	SAYI	145	89	42	23	39
		%	42,90	26,33	12,43	6,80	11,54
9	Ailemin dine yönelik aşırı baskısı, inançlarımda soğumaya neden oluyor.	SAYI	115	108	51	37	27
		%	34,02	31,95	15,09	10,95	7,99
10	Yanlız anlaşılırım endişesiyle inancımlla ilgili farklı görüşlerimi çok açık şekilde ifade edemiyorum.	SAYI	80	93	53	62	50
		%	23,67	27,51	15,68	18,34	14,79
11	Okul ortamında inancımlla ilgili farklı görüş ve sorgulamalarımı öğretmenlerimle rahatça paylaşabiliyorum.	SAYI	36	52	69	122	59
		%	10,65	15,38	20,41	36,09	17,46
12	Dini pratikleri yerine getirmeyen ama ahlâki değerlere sahip erdemli davranışlarda bulunan insanların da cennete gidebileceğine inanıyorum.	SAYI	28	42	101	104	63
		%	8,28	12,43	29,88	30,77	18,64

13	<i>Allah'a ulaşmak için en iyi yolun akıl olduğunu düşünüyorum.</i>	SAYI	10	29	83	129	87
		%	2,96	8,58	24,56	38,17	25,74
14	<i>Kur'an-ı Kerim'deki bilgilerin, içinde yaşadığımız zamanın ruhuna uygun olduğunu düşünüyorum.</i>	SAYI	33	42	85	111	67
		%	9,76	12,43	25,15	32,84	19,82
15	<i>Dini ibadet ve ritüeller benim özgürlüğümü kısıtlıyor:</i>	SAYI	103	121	60	34	20
		%	30,47	35,80	17,75	10,06	5,92
16	<i>İçimden nasıl gelirse öyle inanmak istiyorum.</i>	SAYI	51	65	60	78	84
		%	15,09	19,23	17,75	23,08	24,85
17	<i>Katı kuralları olan ve kısıtlayıcı bir inanç sistemi istemiyorum.</i>	SAYI	47	62	95	66	68
		%	13,91	18,34	28,11	19,53	20,12
18	<i>Sadece Yaraticının varlığına inanmak insanları daha fazla özgürleştiriyor.</i>	SAYI	37	72	118	79	32
		%	10,95	21,30	34,91	23,37	9,47
19	<i>Cemaatler, vakıflar, tarikatlar, dini liderlerin söylemleri, baskıcı din anlayışları insanları dini yönden sorgulamalara yöneltiyor ve onları dinden soğutuyor.</i>	SAYI	25	43	69	87	114
		%	7,40	12,72	20,41	25,74	33,73
20	<i>Camilerdeki yaz kurslarında ve Kur'an kurslarında verilen dini eğitimin baskıcı olduğunu ve bu baskının kişiler üzerine olumsuz etki oluşturduğunu düşünüyorum.</i>	SAYI	50	90	58	55	85
		%	14,79	26,63	17,16	16,27	25,15
21	<i>Camilerdeki yaz kurslarında veya Kur'an kurslarında aldığım dini eğitim benim dini görüşlerimi olumsuz etkiledi.</i>	SAYI	105	116	58	20	39
		%	31,07	34,32	17,16	5,92	11,54
22	<i>Diyanet kurumunun ve dini cemaatlerin, günümüz insanların zihinsel ve ruhsal dünyalarına hitap eden bir din eğitimi vermediklerini düşünüyorum.</i>	SAYI	21	51	87	79	100
		%	6,21	15,09	25,74	23,37	29,59
23	<i>Ülkemizde dini liderlerin ve İslami düşünürlerin günümüz insanların zihinsel ve ruhsal dünyalarına hitap eden bir din algısı kazandırmada yetersiz olduklarını düşünüyorum.</i>	SAYI	10	40	84	110	94
		%	2,96	11,83	24,85	32,54	27,81

Tablo 6 Öğrencilerin Deizm Algısına Dair Sorular 2. Bölüm

Soru No	Öğrencilerin Deizm Algısına Dair Sorular 2. Bölüm	Değer	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
1	Deizmin ne anlama geldiğini biliyorum.	SAYI	16	32	36	144	110
		%	4,73	9,47	10,65	42,60	32,54
2	Deizmin ne anlama geldiğini, okuduğum kitaplardan, takip ettiğim internet sitelerinden öğrendim.	SAYI	20	69	51	131	67
		%	5,92	20,41	15,09	38,76	19,82
3	Deizmle ilgili fikirlerimin çoğunu sosyal çevremden (aile, okul, arkadaş vb.) öğrendim.	SAYI	46	109	61	89	33
		%	13,61	32,25	18,05	26,33	9,76
4	Deizmin ülkemizde giderek arttığını düşünüyorum.	SAYI	14	25	106	120	73
		%	4,14	7,40	31,36	35,50	21,60
5	Son zamanlarda deizmle ilgili yapılan tartışmalardan etkilenerek ben de deizmi araştırmaya başladım.	SAYI	89	132	55	51	11
		%	26,33	39,05	16,27	15,09	3,25
6	Ailemin benimle iletişimsizliği ve bana karşı ilgisizliği nedeniyle deizm gibi farklı görüşleri sorgulama ihtiyacı hissediyorum.	SAYI	178	107	35	13	5
		%	52,66	31,66	10,36	3,85	1,48
7	Bence yaşadığımız toplumda deizm düşüncesine sahip olan insan sayısı çok da fazla değil.	SAYI	38	83	135	70	12
		%	11,24	24,56	39,94	20,71	3,55
8	Deizm tartışmalarının geleceği olmayan, geçici ve gündelik tartışmalardan ibaret olduğunu düşünüyorum.	SAYI	37	102	117	63	19
		%	10,95	30,18	34,62	18,64	5,62
9	Deizmin sosyal medya ve iletişim kanalları nedeniyle gerçekte olduğundan daha fazla gündemde tutulduğuna inanıyorum.	SAYI	19	66	88	132	33
		%	5,62	19,53	26,04	39,05	9,76
10	Son zamanlarda arkadaşlarımdan en az birinin deizme karşı ilgi duyduğunu biliyorum.	SAYI	79	83	61	68	47
		%	23,37	24,56	18,05	20,12	13,91
11	Son zamanlarda arkadaşlarımdan en az birinin kendisini deist olarak tanımladığını biliyorum.	SAYI	98	92	56	55	37
		%	28,99	27,22	16,57	16,27	10,95

5. Sonuç

Araştırma sonuçlarına göre lise öğrencilerinin tümü bir şekilde deizmi duymuş, bir kısmı din kültürü ve felsefe derslerinde müfredat gereği deizm konusundan haberdar olmuş, bir kısmı ise sosyal medya, internet, sosyal çevresi, basılı yayınlar (kitap, dergi vb.) vasıtasıyla görmüştür. Gençlerin merak etmesinden, sorgulamasından çekinmek yerine doğruların, en uygun yöntemle öğrenmelerini sağlamak gerekmektedir. Bu sorgulamalarına doğru kanallarla cevap bulamayan gençler özellikle sosyal medya ve internet siteleri vasıtasıyla birçok bilgiye ulaşmaktadır. İnternetteki web sayfaları da muhataplarına her türlü desteği vermekte, ücretsiz kitaplar göndermekte, sosyal çevre oluşturabileceği platformlar sunmaktadır.

İçinde yaşadığımız toplumda din değiştirmenin hoş karşılanmadığı bilinmektedir. Deizm düşüncesine de Tanrı'nın varlığını kabul etmesine rağmen ileri sürdüğü bazı görüşler nedeniyle çok sıcak bakılmadığı söylenebilir. Toplumda deizmin arttığına dair iddiayı genel olarak hem öğretmenler hem de öğrenciler desteklemiştir. Öğretmenler bu gündem ile önceki dönemlere oranla artık daha çok karşılaştıklarını ifade etmiştir. Bu artışın nedenleri arasında deizmin artık toplumda tartışılan popüler bir konu olması gösterilebilir. Toplumda seküler yaşamın özendirildiği rahat, özgür ve sınırsız yaşam öğretileri de deizme kapı aralamaktadır. Gençler bir dine tabi olup onun sorumluluklarını üstlenip, ibadetlerini yerine getirmek yerine daha özgür olmayı tercih etmektedirler. Bu gerekçeler de deizmin yayılmasına katkı sağlamaktadır.

Araştırmada hem öğretmenlere hem de öğrencilere göre ortaya çıkan en önemli tespit, ailelerin çocuklarıyla ilişkisinin, verilen ya da verilmeyen dini eğitiminin, psikolojik desteğin deizme dair algının oluşması üzerinde etkili olduğu gerçeğidir.

Âlimlerin, dini liderler ve dini kurumların inancın toplumda varlığını sağlayan önemli bir unsur olduğu öğretmen ve öğrenciler tarafından vurgulanmıştır. Bu kişi ve kurumların yaptığı her şeyi dinin bir parçası olarak kabul eden gençler, kendilerini dinden uzaklaştıran unsurlar arasında bu kesimleri de göstermektedirler. Yine günümüzde dini kimlik ile öne çıkan IŞİD ve FETÖ gibi örgütlerin de tüm eylemleri dine mal edilmekte ve böyle bir din algısı gençler arasında olumsuz değerlendirilmektedir. Bununla beraber gençler ile yakından ilgilenerek hem bireysel gelişimlerini hem de sosyal – psikolojik gelişimlerini takip eden, ahlak ve din eğitimine vurgu yapan kişi ve kurumsal anlamda çok fazla olumlu rol modelin olduğu da hem öğretmenler hem de öğrenciler tarafından kabul edilmiştir.

İnsanın fitratında inanma güdüsü vardır (Düzgün 2017:5-6). Doğuştan gelen bu özellik insanın büyüdüğü çevrenin din anlayışıyla şekillenir. Çocukluk döneminde birey ailenin yahut yanında büyüdüğü kimsenin din anlayışını taklit ederken ergenlik dönemine geldiğinde o zamana kadar sorgulamadan kabul ettiği inanışları sorgulamaya başlamaktadır. Bireyin bu süreçte etkilendiği bazı faktörler de vardır. Öğrenciler yaşadığı toplumun dini yapısından etkilendiği gibi öğretmenlerinden, arkadaşlarından, toplumdaki dini şahsiyetlerden, gittiği okulun ortamından etkilenmektedir. Öğrencileri yakından gözlemleme fırsatı bulan öğretmenler, gençlerin dini anlayışlarını oluşturmasında sosyal medyanın çok fazla etkili olduğunu ifade etmektedirler. Sayıca çok fazla olmasa da bazı öğretmenler öğrencilerin okudukları kitapların veya izledikleri dizi/filmlerin din anlayışlarını etkilediğine değinmişlerdir. Günümüz dizileri incelediğinde özgürlüğü temel alan, Tanrı'nın varlığını tartışan ve sorumlulukları reddeden diziler mevcuttur. Özellikle Japon, Kore ve Çin dizileri ile Netflix yapımı diziler de gençlerin takip ettiği bu tür diziler arasındadır.

Dini şüphenin yoğun olarak yaşandığı ergenlik döneminde öğrencilerin, Tanrı'nın varlığına dair felsefi düşünceleri çevrelerinden duyduklarında veya bu düşüncede olan kişilerle karşılaştıklarında bu farklı yorumlara ilgi gösterdikleri ve bu düşüncelere yöneldikleri sonucuna ulaşılmaktadır. Bazı öğretmenlerin ve öğrencilerin gözlemlerine göre, öğrenciler ailesinden, çevresinden, arkadaşlarından, sosyal medyadan bu tarz görüşleri duymakta ve merak etmektedirler.

Öğretmenlerin bir kısmı deizm düşüncesinin okullarda öğrenciler arasında etkisi olmadığını düşünürken bir kısmı da bu düşüncenin okullarda öğrenciler arasında etkili olduğunu ifade etmektedir. Öğrenciler arasında etkili olmadığını ifade eden öğretmenler bunun sadece popüler kültürün etkisinden, öğrencilerin bu dönemin etkisiyle sorgulamalarından, gençlerin dine olan ilgisizliğinden ve tembelliğinden kaynaklandığını fakat bu öğrencilerin deist olmadıklarını ifade etmektedirler. Okullarda deizm düşüncesinin etkili olmadığını belirten öğretmenlerin yanı sıra bazı öğretmenler az sayıda da olsa ilgili öğrencilerin okullarda bulunduğuna değinmektedirler. Bu görüşlerin aksine deizm düşüncesinin okullarda etkili olduğunu belirten öğretmenler de mevcuttur. Bu öğretmenlerden bazıları bu düşüncenin sadece okullarda değil toplum arasında da etkili olduğunu, toplumun dinden uzak bir yaşam sürdürdüğünü, gençlerin dine ilgisinin her geçen gün azaldığını ve bu gibi düşüncelere yönelimlerin arttığını belirtmektedirler.

Deizmin arttığı görüşü öğrenciler tarafından daha çok kabul edilmiştir. Öğrencilerin birçoğu deizmi duyduğunu ve çevrelerinde deizme ilgi duyan birilerinin olabildiğini, özellikle sosyal medya, internet, sosyal çevre vasıtasıyla deizmin arttığını ifade etmişlerdir.

Öğretmenlerin ve öğrencilerin görüşlerine göre; öğrenciler Tanrı'nın varlığı konusunda şüpheye düşmekte fakat ibadetler, dini ritüeller, vahiy, peygamberlerin varlığı, kötülük problemi gibi konularda sıkıntı yaşamaktadırlar. Öğrenciler Müslüman birinin yaşadığı din ile inandığı din arasındaki çelişkilerden dolayı dinden soğuduklarını ifade etmektedirler. Gençler, namaz kılan, oruç tutan, hacca giden kısaca ibadetlerini yerine getiren bir Müslümanın daha ahlaklı bir birey haline gel(e)mediğini belirtmektedirler. İbadet etmesine rağmen yalan söyleyen, rüşvet alan/veren, her türlü lüksü yaşarken ihtiyaç sahibi insanları umursamayan dindarların varlığı, gençleri sorgulamaya itmekte ve dine karşı mesafeli hale getirmektedir.

Deizmin temel sayılıtlarından biri olan dini pratikleri yerine getirmeyen ama ahlaki değerlere sahip, erdemli insanların cennete gidebileceği görüşü öğrencilerin büyük çoğunluğu tarafından kabul görmüştür. Yine deizmin temele aldığı başka bir görüş olan Allah'a ulaşmak için en iyi yol akıldır görüşü de öğrenciler tarafından benimsenmiştir.

Liselerdeki öğrencilerin deizm düşünce yapısına yönelmesinde etkili olan faktörlerin başında aile ve çevresinin dini tutumu gelmektedir. Deizm düşüncesine yönelen öğrencilerden bazılarının ailesinin dini düşüncesinin de deizm düşüncesine yakın olduğu görülürken kimisinin de ailedeki baskıcı tutuma karşı ters tepki verdiği görülmektedir. Araştırma: Otoriter ve tutarsız ebeveyn tutumu sergileyen aile çocuklarının daha çok deizme eğilimi olduğunu göstermiştir. Bunun yanı sıra ailede yaşanan olumsuz olaylardan dolayı da etkilendiğini söyleyen gençler olmuştur. Ailenin yanı sıra bu öğrenciler akrabalarından, rol model aldığı kişilerden, yaşadığı semtten, arkadaşlarının dini yaşantılarından etkilenmekte; çevrelerinde bu düşünceye yakın bireyler varsa bu düşüncelere daha kolay yönelmektedirler.

Dini ibadet ve ritüeller benim özgürlüğümü kısıtlıyor görüşü cinsiyet bazında incelediğinde

kızlar erkek öğrencilere göre bu görüşü daha fazla benimsendiği görülmüştür. Cinsiyete dayalı olarak incelenen konulardan bir diğeri ise yaz kursları ve Kuran kurslarının vermiş olduğu eğitimin dini görüşleri olumsuz etkileyip etkilemediğidir. Her iki öğrenci kesimi de bu görüşü savunmamıştır. Özellikle kızlar bu görüşe daha fazla karşı çıkmıştır.

Dini şüphenin uyandığı bu dönemde öğrencilerin İslam dinini ve emirlerini sorgulaması aslında son derece normaldir. Bu durum gelişimsel dönemin özellikleri arasında yer almaktadır. Öğrencilerle birebir ilgilenme fırsatı bulan öğretmenlerin öğrencilere daha rahat ulaşabildiği araştırmaya katılan tüm eğitimcilerin ortak görüşü olarak öne çıkmaktadır. Bu öğretmenler aynı zamanda öğrenciler tarafından daha kolay rol-model olarak benimsenmekte ve öğrencilerin zihinlerindeki sorulara daha hızlı ve tatmin edici biçimde cevap verebilmektedirler.

Tüm bu verilerden hareketle deizmin toplum içinde kök saldığı ya da tutunamadığı analizlerini ortaya koymanın ötesinde öncelikli çalışma alanının deizmi tanıma ve toplum içinde yer almasının nedenlerini anlama çabası ve bu doğrultuda gençlerin araştırma ve sorgulamalarına cevap verecek nitelikli bir bilgi havuzunu tesis etmek olduğu değerlendirilmektedir.

Araştırmada sıralanan tüm bu sonuçlardan hareketle toplum içinde deizm vardır ya da yoktur demenin ötesinde deizmi tanımak, nedenlerini anlamak ve bu doğrultuda ergenlerin ihtiyaçlarının ve sorgulamalarının en doğru şekilde giderilmesi gerekmektedir.

6. Kaynakça

- Akarsu, B. (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul (Altıncı Baskı): İnkılap Kitabevi.
- Flew, A. (2008). *Yanılmışım Tanrı Varmış. Çevirenler: Zeynep Ertan, Hasan Kaya*. İstanbul: Profil Yay.
- Aydın, M. (1990). *Din Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yay.
- Aytepe, M. (2017). “Deizm ve Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Ed. Sönmez, V. vd. Van: Ensar Neşriyat, 193-214.
- Bloom, P. (2015). “Evrimsel Bir Rastlantı Olarak Dini İnanç”. *Çev. Osman Zahid Çiftçi. Beytülhikme Dergisi*, 9: 163-176.
- Bolay, S. H. (1990). *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.
- Cevizci, A. (2013). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yay.
- Çoşkun, İ. (2017). “Modern Çağın Deizmin Nedenleri”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Ed. Sönmez, V. vd. Van: Ensar Neşriyat: 41-69.
- Dorman, E. (2017). “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Ed. Sönmez, V. vd. Van: Ensar Neşriyat: 217-242.
- Dorman, E. (2009). *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Düzgün, Ş. A. (2017). “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Ed. Sönmez, V. vd. Van: Ensar Neşriyat.
- Erdem, H. (2018). “DEİZM”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/deizm> (19.05.2018)
- Erdem Ö. F. (2021). *Bir Müslüman Deizm ve Ateizme Nasıl Bakmalı?* İstanbul: Beyan Yayınları.

- Keleş, E. (2017). “Deizm, Ateizm, Nihilizm Kısılcığında İnsanlık”. *Diyanet Dergisi*, 320: 4-5.
- Kılavuz, A. (2006). “Ergenlerde Özdeşleşme ve Din Eğitimi (Lise Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma)”. *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: 301-302.
- Korkmaz, A. (2019). *Ateizmin Psiko-Sosyolojisi 1. 21.yy Örneği Teorik Çerçeve*. Konya: Palet Yayınları.
- Malkoç, M. (2019). “Gençliği Dini Değerlerden Uzaklaştıran Sebepler”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/16: 252-268.
- Menküç, D. (2019). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi.
- Osmanoğlu, C. (2014). “Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç”. *Bilim Name Düşünce Platformu*, 27: 177-206.
- Öztaş, M. (2006). *Deizm ve Dini Hayat*. Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi.
- Öztürk, M. (2017). “Deizmin Ayak Sesleri”. *Karar*. 15.04.2017.
- Öztürk, Y. N. (2015). *Tanrıdan Başka İnsanüstü Tanımayan İnanç: Deizm*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları.
- Peker, H. (2018). *Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine*. Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5/8: 13-42.
- Roy, O. (2003). *Küreselleşen İslam*. Çev. Haldun Bayrı. İstanbul: Metis Yayınları.
- Şimşek, S. (2018). *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi*. Yüksek Lisans Tezi. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi.
- <https://www.yenisafak.com/yazarlar/ergun-yildirim/deizmin-sucunu-dindarlarda-gormek-2045174>
- <https://www.yenisafak.com/yazarlar/ozlem-albayrak/deizm-mi-sekulerizm-mi-2045217>
- <https://www.ikdam.org/genclik-ve-inanc-calistayi-sonuc-bildirisi/>
- <https://www.karar.com/yazarlar/mustafa-ozturk/deizmin-ayak-sesleri-3777>
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/deizm>